

SSAD

Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi

ISSN 2587-2621

Volume 7 Issue 3, November 2023

sisaddergi@gmail.com

Makale Türü/Article Type: Araştırma/Research

Makale Gönderim Tarihi/Received Date: 13.06.2023

Makale Kabul Tarihi/Accepted Date: 06.09.2023

DOI: 10.30692/sisad.1314214

YABANCI SEYYAHLARIN KALEMİNDEN XIX. YÜZYILDA SİVEREK*

Siverek in the XIX Century from the Pens of Foreign Travelers

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

Prof. Dr.

Ankara Üniversitesi

Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,

Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı

ORCID ID: 0000-0002-4634-463X

ydbozkus@ankara.edu.tr

Atıf/Citation: Yıldız Deveci Bozkuş (2023), "Yabancı Seyyahların Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7, S.3, Kasım 2023, s.563-582.

Öz: Siverek tarihte farklı pek çok seyyah tarafından ziyaret edilmiş kadim bir coğrafyadır. Bu seyyahlar arasında İngiliz, Alman, İtalyan, Fransız, İspanyol vb. milletlerden gezginler bulunmaktadır. Bu çalışmada İngiliz ve diğer yabancı seyyahların XIX. yüzyılda Siverek'i nasıl tasvir ettikleri ele alınacaktır. Bu kapsamda Siverek'in mimari, sosyal ve kültürel yapısına dair bilgilere yer verilerek buradaki etnik ve dinî yapı üzerinde durulacaktır. Özellikle XIX. yüzyılda çok sayıda Batılı seyyahın geçiş güzergâhı olması hasebiyle Siverek'in tarihi, stratejik ve kültürel yapısının da inceleneceği bu çalışmada ayrıca söz konusu döneme dair diğer seyyahların eserlerinde Siverek'in nasıl anlatıldığı üzerinde de durulacaktır. Çalışmada özellikle XIX. yüzyılda öne çıkan önemli seyyahlardan olan Arap kökenli İngiliz bilim adamı, misyoner, papaz ve aynı zamanda yazar olan George Percy Badger'in da bölgeye dair izlenimlerine yer verilecektir. Badger *The Nestorians and their Rituals 1842-1844* adlı eserinde Urfa ve Siverek'in sosyo-kültürel yapısına dair son derece kapsamlı bilgilere değinir. Badger'in söz konusu eseri XIX. yüzyılda Urfa'daki etnik ve dinî gruplara dair de detaylı ipuçları sunar. Badger bu kitapta 1850 yılında Mezopotamya'ya yaptığı misyonerlik gezisine dair izlenimlerini de detaylı bir şekilde anlatır. Suriye Süryani Yakubileri, Katolikleri ve Keldânîleri'nin dinî ve kültürel yapısı, Kuzey Irak Nestûrîleri ve Yezîdîler'in dinî ritüellerini de detaylı bir şekilde kaleme alır.

Anahtar Kelimeler: Siverek, Urfa, Seyyah, Osmanlı, İngiliz.

* Bu makale 6-7-8 Mayıs 2022 tarihlerinde Uluslararası Siverek Sempozyumu, Tarih, Toplum ve Mekan adlı Sempozyum'da sunulan bildiri metninden yararlanılarak, bildiri metni genişletilerek ve gözden geçirilerek hazırlanmıştır.

Abstract: Siverek constitutes an ancient geographical region that has been visited by various explorers throughout history. Among these travelers are individuals from English, German, Italian, French, Spanish, and other nationalities. This study focuses on how English and other foreign travelers depicted Siverek during the 19th century. Within this scope, insights will be provided into Siverek's architectural, social, and cultural aspects, with particular attention to its ethnic and religious composition. Given that Siverek served as a transit route for numerous Western travelers in the 19th century, the historical, strategic, and cultural facets of Siverek will also be examined. Additionally, this research will delve into how Siverek is portrayed in the works of other travelers from the same era.

Of specific interest in this study is George Percy Badger, an Arab-origin British scholar, missionary, clergyman, and writer, who emerged as a prominent traveler in the 19th century. Badger's impressions about the region, including Siverek, will be highlighted. In his work titled "The Nestorians and their Rituals 1842-1844," Badger extensively elaborates on the socio-cultural structure of Urfa and Siverek. This book also offers detailed insights into the ethnic and religious groups present in Urfa during the 19th century. Moreover, Badger provides a comprehensive account of his missionary journey to Mesopotamia in 1850 within this work. He meticulously narrates the religious and cultural aspects of the Syrian Syriacs, Catholics, and Chaldeans, as well as the religious rituals of the Northern Iraqi Nestorians and Yezidis.

Keywords: Siverek, Urfa, Traveler, Ottoman, British.

GİRİŞ

Bu çalışmada İngiliz seyyah James Silk Buckingham, İngiliz seyyah Edward Lewes Cutts, Misyoner Papaz George Percy Badger, Alman Gezgin Carsten Niebuhr, Alman Oryantalist Julius Heinrich Petermann, İsrail Joseph Benjamin, İngiliz gezgin Ely Bannister Soane, Alman Mareşali Helmuth Von Moltke ve yine bir İngiliz olan jeolog Warrington Wilkonson Symth'in kaleminden XIX. yüzyılda Siverek'in nasıl tasvir edildiği üzerinde durulacaktır. Söz konusu seyyah ve gezginlerin eserlerinde Siverek'in XIX. yüzyılda Suverek, Siwerek, Severek, Suarek şeklinde ifade edildiği görülmektedir.

Seyyahların kaleme almış oldukları eserler içerdikleri tarihi veriler açısından muazzam nitelikteki kaynaklardır. Tarihsel süreçte dünyanın çeşitli noktalarına seyahat eden gezginler bazen dinî, siyasi amaçlarla bazen de bilimsel araştırmalar yapmak üzere çeşitli geziler yapmışlardır. Örneğin bazı gezginler siyasi, askerî ve istihbarat için bilgi toplama amaçlı bu faaliyetleri gerçekleştirirken bazıları ise konsolosluk faaliyetleri kapsamında bu gezilerde bulunmuştur. Dahası bitki ve böcek toplayan doğa bilimcileri, arkeologlar, tarihçi ve coğrafyacıların da benzer amaçlarla çeşitli seyahatlerde buldukları bilinmektedir. Gittikleri bölgelerin yer altı ve yer üstü zenginliklerini de araştıran seyyahlar arasında jeolog ve maden mühendislerinin yer aldığı da bilinmektedir (Tekinsoy, 2020, s.1518-1536).

Özellikle XIX. yüzyılda seyyahlarla birlikte hareket eden misyonerlerin yazdığı kitaplar bu süreçte döneme damgasını vuran önemli çalışmalar olmuştur. Örneğin Amerikan Board örgütünün 1810'da başlattığı yabancı ülkelere misyoner gönderme politikaları kapsamında Urmiye'ye misyonerlerin gönderildiğini kaydeden Alan, söz konusu misyonerlere aynı zamanda bir doktor olan Asahel Grant'tın da eşlik ettiğine dikkat çeker. Grant'ın bölgede doktorluk mesleği çerçevesinde yürüttüğü misyonerlik çalışmaları sırasında sık sık bölgeyi yakından tanımak için geziler yaptığını ve elde ettiği bilgileri hem bağlı olduğu örgütün merkezine rapor olarak gönderdiğini hem de daha sonra bölgeye dair gözlem ve izlenimlerini Londra'da kitap olarak bastığını belirtir. Grant'ın bölgede bulunduğu esnada yaşadığı olayları, çalışmalarını ve hatıralarını içeren söz konusu kitaba bakıldığında görev yaptığı bölgenin tarihi geçmişi, coğrafyası, nüfus yapısı, bölgedeki nüfus mücadeleleri ve çatışmalar gibi konularda ayrıntılı bilgilere yer verdiği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Grant ve dönemin diğer misyonerlerinin XIX. yüzyılda hazırladıkları eserlerin daha sonraki yıllarda kullanıldığını da söylemek mümkündür. Özellikle de misyonerlerin ve seyyahların kayıtlarında yer alan bilgilerin söz konusu dönemde Batı dünyasının başta Osmanlı ve Anadolu toprakları olmak üzere çok sayıda ülkeye dair politikalarının şekillenmesinde önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır (Alan & Kuş, 2018, s.287-309).

Osmanlı Devleti'nde Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri uzun yıllar devam etmiş özellikle de Osmanlı Devletinin çöküşü ve ardından Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde bu ilişki daha girift bir hâl almıştır. Bu süreçte misyonerler bölgedeki Batı nüfuzunu yaklaşık iki bin yıllık tecrübeye sahip Hıristiyan misyonerliği üzerinden Anadolu'ya taşımıştır. Bu kapsamda örneğin Amerikan Bord misyonerleri tarafından 1902-1914 yılları arasında açılan Urfa Körler Okulu'nun hikâyesi söz konusu misyonerlik faaliyetleri için önemli bir dayanak teşkil eder. Zira bu kurum bizlere Bord misyonerlerinin bu türden bir misyonerlik girişimi öncesindeki teorik kurguları, okulun bir misyonerlik aracı olarak projelendirilmesi süreci, eğitim faaliyetleri ve bu faaliyetlerin hem öğrenciler hem de misyonerler adına ne anlama geldiği konusunda önemli ipuçları sunar. Urfa Körler Okulu aracılığıyla misyonerlerin, bir yandan görme engellilerin eğitim ihtiyacını gidermek, onlara ekonomik ve sosyal bir bağımsızlık kazandırmayı hedeflemeleri diğer yandan bu hizmet karşılığında onları yoğun bir Protestanlık propagandasına maruz bırakmış olmaları açısından son derece önemlidir (Yücel, 2011, s.65-86).

Benzer şekilde Alman Gezgin Carsten Niebuhr, İngiliz Jeolog Warrington Wilkinson Smyth, Papaz George Percy Badger'in faaliyetleri ve kaleme aldıkları eserlerde de benzer bir durumdan bahsetmek mümkündür. Bu tarz gezginlerin yaptıkları seyahatlerde aldıkları notlar ve daha sonra yayınladıkları eserler oldukça kapsamlı ve döneme dair önemli ipuçlarını barındıran eserlerdir. Bu açıdan bakıldığında tarihsel süreçte Urfa ve dolayısıyla Siverek'in gerek dinî ve coğrafi gerekse de stratejik açıdan dönemin seyyahlarının uğrak noktalarından biri olduğunu söylemek mümkündür.

Siverek'le ilgili doğrudan bilgi veren bir diğer önemli kaynak ise Urfa Gümrük Defterleri'dir. Bu defterlerde yer alan bilgilerden hareketle Siverek'in demografik durumu ve burada üretilen ürünler, ithal ve ihraç ürünlerine dair bilgi edinmek mümkündür. Söz konusu defterlerde yer alan isimlere göz atıldığında bölgenin dinî ve etnik yapısına dair çok sayıda ipuçlarının yer aldığı görülmektedir. Söz konusu kayıtlar ayrıca buradaki nüfusun ödediği vergi türlerine ve miktarlarına dair bilgiler de sunmaktadır. Özellikle Siverek'le ilgili kayıtlara bakıldığında, "Siverekli zimmî Avsa'nın iki yük keteresinden bâc alınmıştır, Siverekli zimmî Toros'un bakırından alınmıştır, Siverekli Hüseyin'in bir yük boyasından bâc alınmıştır, Siverekli Numan'ın bir yük boyasından bâc alınmıştır" (Üner, 2017, s.24-67) ifadelerinin yer aldığı görülür. Bu bilgiler söz konusu dönemde vergi, özellikle de pazar vergisi konusunda Siverek'li tüccarlara dair kapsamlı ipuçları sunar.

Urfa ve Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Misyonerler

Urfa yöresi antik çağlardan XIX. yüzyılın sonlarına kadar daima stratejik öneme sahip bir bölge olmuştur. Özellikle de XIX. yüzyılda İngiliz, Alman, Amerikalı, İspanyol, İtalyan ve Fransız seyyahların uğrak noktalarından birine dönüşmüştür. Batılı güçler yardım kuruluşları aracılığıyla başta eğitim, sağlık ve din alanlarındaki propaganda faaliyetleri ile bölgede çok sayıda yetimhane, hastane ve fabrikalar açmıştır. Bu nedenle bölge aynı zamanda söz konusu ülkelerin misyonerlik faaliyetleriyle de sıkça gündeme gelen bir güzergaha dönüşmüştür. Bu açıdan diğer Batılı misyoner kuruluşlarına oranla en son Urfa'ya gelenlerin Almanlar olduğunu söylemek mümkündür. Almanların Urfa'da bu amaçla *Deutsche Hilfsbueg für Armenien* adlı bir dernek kurdukları da bilinmektedir. Ayrıca Dr. Andreas Vischer'in yine Urfa'da bu tür faaliyetleri yürütmek için bir hastane açtığı ve faaliyetlerini burada yürüttüğü dahi bilinmektedir. Urfa'da Almanların özellikle hastane ve yetimhane açtıkları süreçte Jacob Kunzler'in bu kurumlarda 1922 yılına kadar yöneticilik yaptığı da kaydedilmiştir (Kılıç, 1997, s.268, Özşavlı, 2013, s.52-54).

Tarih boyunca, Urfa ve çevresi daima misyonerlerin uğradığı güzergahlar arasında yer almış ve Amerikan misyonerlerinin de yoğun ilgi gösterdiği bir bölge olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda Urfa'ya gelen Amerikalı misyonerlerin sayısında ciddi bir artış olmuştur. Bu dönemde Urfa'da okul, yetimhane gibi kurumlar açan Amerikalılar, 1909'da Corinna Shattuck'u bölgede

görevlendirmiştir. Bölgede Matmazel Shattuck adına kayıtlı yetimhanelerin kayıtlarda yer aldığı bilinmektedir. Misyonerlik faaliyetleri kapsamında özellikle bölgede yaşayan gayrimüslimlerle yakın bir temas halinde olan misyonerlerin bu faaliyetleri kapsamında 1907'de Urfa'da Amerikalı Protestanların açtığı Latin ve Ermeni İbtidai, Rüşdiye ve İdadi mekteplerinin de olduğunu belirtmekte yarar vardır. Shattuck'un Urfa'daki faaliyetleri sırasında dini, sosyal ve ekonomik faaliyetlerle Ermenileri etkilediği ve Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarını teşvik ettiği böylece Shattuck'un bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecini hızlandırdığı kaydedilmiştir (Döşkaya, 2018, s.84, Özşavlı, 2013, s.53).

Siverek'in tarihsel dokusuyla ilgili misyonerlerin sunduğu bilgiler arasında eğitim öğretim kurumlarının sayısı, türü ve faaliyetlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Amerikan Kadın Board'ları Amerikan Board ile bağlantılı ama ayrı kurumlar olarak 1868-1936 yılları arasında özellikle kız çocuklarının yetiştirilmesi için çaba sarf etmiştir. Söz konusu kurumlar daha sonra sadece misyoner kadın yetiştirmeyi değil aynı zamanda misyonerlerinin faaliyet gösterdiği bütün bölgelerdeki kadınların eğitilmesini de hedeflemişlerdir. 1858 yılında Urfa'da herhangi bir Protestan okulu bulunmadığını belirten kaynaklara göre bu durum 1862 tarihinde değişmiştir. 1862 yılından itibaren erkek çocuklar için iki ve kız çocukları için bir okul bulunuyordu. Urfa'daki bu okulların yanı sıra Siverek ve Adıyaman'da ise Protestanlık okulu faaliyet göstermekte olup masrafları ise yerli Protestan nüfus tarafından karşılanıyordu (Döşkaya, 2018, s.96, Özşavlı, 2013, s.56).

Board ve benzeri kurumlar eğitim adı altında faaliyet gösteriyor olsa da asıl amaçları burada gayrimüslimler arasında Protestanlık ve Katolikliği yaymak olmuştur. Bu süreç ve faaliyetler ilerleyen dönemlerde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin zarar görmesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Ermeni isyanları veya olaylarında misyonerlerin açtığı kurumların birer direniş alanı olarak kullanıldığının hatırlatılmasında yarar vardır (Deveci Bozkuş, 2014, s. 343-344, Kılıç, 1997, s.280).

1917'de Urfa'da bir yetimhane müdürünün Amerikalı misyoner Bay Leslie olduğu ve bölgedeki isyanlarda Ermenilerle iş birliği yaptığına dair bilgiler arşiv kayıtlarına yansımıştır. 1915 Olaylarıyla ilgili yaşanan gelişmelerin Urfa'daki yansımaları kapsamında Siverek'te de bazı gelişmeler meydana gelmiştir. Özellikle amele taburlarında meydana gelen olaylarda Ermeni erlerin bazı girişimlerde buldukları görülmektedir. Urfa'da yaşanan olayların ardından Tellüleyaz-Urfa-Siverek yolunda çalışan Ermeni erlerin Türk subaylarını öldürme girişimlerinde buldukları kaydedilmiştir (Özşavlı, 2013, s.54-92).

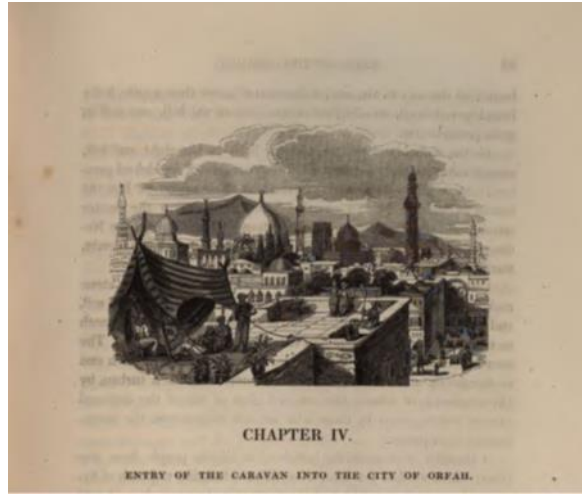
Misyonerlik çalışmalarıyla ilgili bölgede faaliyet gösteren Batılı devletlerden biri de Fransızlar olmuştur. 1914'te Urfa'da Fransızlara ait okullar, çocuk bakım evleri, manastır ve kiliselerin olduğu bilinmektedir. Fransızların yanı sıra bu dönemde İranlılar ve İtalyanlar da bölgede faaliyet göstermişlerdir. Benzer şekilde Fransızların da XIX. yüzyılda açtığı okullar bulunmakta ve burada daha çok hayır ve eğitim kurumları adı altında faaliyet göstermişlerdir (Deveci Bozkuş, 2014, s.358-361).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde olduğu gibi Millî Mücadele sürecinde de İngilizlerin, Fransızların ve diğer milletlerin bölgeye yönelik ilgisi devam etmiştir. Bu süreçte Batılı devletlerin gayrimüslimlerle bir iletişim içinde oldukları ve onları yönlendirmeye çalıştıkları bilinmektedir;

"...İngilizler tahminen 6-7 ay kadar Urfa'da kaldılar. Burada Siverek'e, Viranşehir'e velhasıl bütün kazalara gittiler. Sandık dolusu altın getirmişlerdi. Hiçbir yerde iltifat görmediler. Sonra İngilizler zorluk çıkarmadan yerlerini Fransızlara terk ederek çekip gittiler. Fransız kuvvetleri Ermenilere daha fazla imkân sağlıyorlardı. Onların ihbarlarını nazarı dikkate alıyorlardı..." (Okutan, 2020, s.16).

James Silk Buckingham'ın Kaleminden XIX. Yüzyılda Urfa

XIX. yüzyılda Anadolu'ya gelen İngiliz ve diğer milletlerden seyyahların bu tür gezi notlarındaki bilgilerden hareketle tarihsel süreçte başta Urfa, Siverek ve Birecik olmak üzere pek çok bölgenin demografik, sosyal, kültürel, dini ve mimari yapısı hakkında önemli bilgiler edinmek mümkündür. Seyyahların eserlerine bakıldığında doğrudan Siverek'le ilgili bir başlık olmasa da bu bölgenin gezilen güzergâh üzerinde yer alıyor olması nedeniyle gezginlerin mutlaka bu yöreye dair ipuçları sundukları görülmektedir. Bu çerçevede James Silk Buckingham *Travels in Mesopotamia* adlı eserinde gezdiği bölgeleri gün be gün anlatırken Urfa ve çevresindeki bölgeler hakkında da bilgiler verdiği görülmektedir. Buckingham bu eserinde Urfa'nın yanı sıra farklı şehir, kasaba ve köylere dair izlenimlerini de anlatmıştır. Buckingham söz konusu eserinde doğrudan Siverek başlığı altında değil de daha ziyade Urfa başlıklı bölümde bölgenin dini, kültürel, demografik ve mimari yapısı hakkında bilgiler vermiştir. Bu nedenle çalışmada diğer İngiliz seyyahların gezi notları incelenirken ağırlıklı olarak Siverek'le ilgili bilgilerin yer aldığı bölümlerden yararlanılacaktır.

Resim 1. (Buckingham, 1827, s.51)

Buckingham *Travels in Mesopotamia* adlı eserinde Urfa'nın tarihi, kültürel, etnik, dinî ve mimari özellikleriyle ilgili kapsamlı bilgilere yer verir. Bu bilgiler bazen abartılı bazen yetersiz bazen gerçekçi bazen de kuşku uyandırıcı olsa da genel hatlarıyla oldukça çarpıcıdır. Bu nedenle Buckingham gibi dönemin diğer seyyahlarının sundukları bilgilerin mukayese edilebilmesi ve buradan genel bir yargıya varılması hususunda seyahatnamelerdeki bilgiler birer tarihsel kanıt olarak da değerlendirilebilir.

Buckingham kitabında Urfa yöresindeki evler, camiler, kiliseler, çeşmeler, kervansaraylar, sokaklar, caddeler, mezarlıklar ve diğer eserlerin mimari yapılarından sıklıkla bahseder. Urfa ile ilgili bölümde Birecik'ten bahsederken Fırat Nehri'ni İngiltere'nin *Thames Nehri*'ne benzetir. Urfa'da evlerin mimari yapılarının kendisini büyülediğini ve bu evleri dünyanın farklı yerlerindeki evlerle mukayese ettiği görülür (Buckingham, 1827, s.34-35). Buckingham kitabında Urfa'daki mezarların mimari yapıları ve buradaki yazıtlara dair de detaylı bilgiler sunar. Buradaki mezarların ve yazıtların tamamının Türk üslubunu yansıttığını, baş kısmının bir türbanla süslendiğini, her iki ucunda ise uzun bir taş bulunduğunu ve karakterine göre, ölen kişinin cinsiyeti ve yaşam sınıfının dahi anlaşılabilmesini yazar. Urfa'daki mezarların Türk kavuğu veya nervürlü kalpak ile süslenmesini dikkate değer bulduğunu ve bu özelliğin daha çok Osmanlılara veya İstanbul ve yakın çevresinde yaşayan Türklere özgü olduğuna işaret eder. Buckingham Urfa'daki mezarların ve yazıtların daha önce gördüğü yerlerdeki yazıtlardan çok daha iyi durumda olduğunu da kaydeder (Buckingham, 1827, s.52).

Buckingham kitabında Urfa'daki yeme içme kültürüne de anlatır. Urfa'da yemeklerin bir tepsi içinde getirildiğini, ikram edilen pılav, et ve meyvelerin lezzetli olduğunu, lebeniden buzlu şerbete kadar pek çok yiyecek ve içeceğe dair olumlu izlenimlerine yer vererek, içeceklerin ise kendisine şarabı aratmadığını kaydeder (Buckingham, 1827, s. 56).

Buckingham'ın kitabında Urfa ile ilgili bölümler kitabın İkinci, Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı ve Yedinci bölümlerinde yer almaktadır. Buckingham'ın Halep'ten başlayan yolculuğu Nusaybin'de son bulur. Buckingham'ın 650 sayfadan oluşan bu eserinde zaman zaman bazı gittiği şehirlere dair gravürlere ve çizimlere de yer verdiği de görülür (Buckingham, 1827, s.XVII-XVIII).

Buckingham eserinin önsözünde *Mezopotamya'ya bir Yolculuk* olarak çevirebileceğimiz eserinin okuyucuların geneli tarafından kabul edilebilir olduğuna dair güçlü bir güvence hissettiğini belirtir. Doğunun diğer ülkelerindeki araştırma ve gözlemlerinin sonuçlarının kamuoyunun gözü önünde olduğundan, bu gözlemlerinin başarıları ve elde ettiklerinin evrensel bir övgü aldığı için gelecekte de benzer çalışmalar yürütecekler için bu tür çalışmaların cesaret verici olduğundan bahseder. Kendisinden önce de Mezopotamya'yı gezip gören gezginlerin olduğunu hatta en eski tarihli olanının Hristiyanlık döneminin 1170 yılına dayandığını belirtir. Böylesine erken bir tarihte Doğunun birçok ülkesini ziyaret eden ve gözlemlerini burada yazan kişinin ilk gezginlerden olan girişimci Yahudi kökenli Tudelalı Rabbi Benjamin olduğuna işaret eder. Daha sonra Benjamin'ın İbranice yazdığı eserlerinin Avrupa dillerine çevrildiklerini belirtir. Ayrıca Alman Dr. Leonhardt Rauwolff'un da yaklaşık 1530'lu yıllarda Fırat tarafından Birecik'ten Babil'e gittiğini ve Bağdat'tan Halep'e kara yoluyla döndüğünden bahseder. Yine 1620'da ülkede bulunan bir İtalyan olan Pietro Della Valle'nin; 1730'da bir Fransız olan Otter'in seyahatinden ve yaklaşık otuz yıl sonra da ünlü Danimarkalı mühendis Niebuhr'un bölgeye dair seyahatlerinin olduğundan bahseder (Buckingham, 1827, s.X-XI).

Buckingham'ın *Travels in Mesopotamia* adlı bu eseri yazarın 1816 yılında yapmış olduğu Mezopotamya ziyaretini kapsamakta olup, kitapta Buckingham'ın Urfa şehrinden başlayarak Diyarbakır, Mardin, Musul, Kifri ve Bağdat şehirlerine yönelik seyahatleri de detaylı bir şekilde kaleme alınmıştır (Tekin, 2020, s.117-155).

Edward Lewes Cutts'ın Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek

Edward Lewes Cutts 1877 yılında kaleme aldığı *Christians Under the Crescent in Asia* adlı eserinde Siverek'le ilgili bilgiler kitabın sekizinci bölümünde yer alır. Cutts'un kitabı 40 bölümden oluşur ve burada Doğu kiliseleri, Doğu sorunu, İstanbul, Tiflis gibi yerlere dair seyahatlerle ilgili izlenimlere de yer verilir (Deveci Bozkuş, 2022, s.3).

Cutts Siverek'te görüştüğü bazı Ermenilerin kendisine Siverek'le ilgili bazı istatistiki bilgiler verdiğini yazar. Buna göre XIX. yüzyılda (1877) Siverek'in demografik yapısının 2.500'ü Müslüman olan 3.000 aileden oluştuğu ve bu nüfusun 300'nün Ermeni, 80 ila 30'unun Suriyeli, 35 ailenin ise Protestan olduğu kaydedilmiştir (Cutts, 1877, s.91).

Misyonerlik faaliyetleri 1890'ların ortalarında kadın eğitimci-misyoner Corinna Shattuck tarafından Urfa'da kurulan Protestan kız ve erkek okulları, sonunda hem Protestan hem de Ermeni kiliselerinden temsilcilerin bir komitesi tarafından yönetilen bir birleşik okul sisteminin kurulmasına yol açmıştır. Benzer şekilde ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions) misyonunda görev yapan ve 1892 yılında Urfa'da bir Protestan okulunun müdürü olan Corinna Shattuck misyon işletmeli eğitim kurumlarıyla temas kuran bazı Ermeni kadınlarının deneyimlerini kişisel dönüşüm olarak tanımlamış ve kendi cinsiyetleri arasında dini ve entelektüel potansiyellerini geliştirmelerine vesile olmuştur. 1877'de Urfa Kilisesi'nin Ermeni Kadınları tarafından Anntep misyonerlerine yazılan mektuplara bakıldığında Ermeni kadınlarının ABCFM'yi eğitim çalışmalarını sürdürmeye çağırdıkları görülür. Bu dönemde Urfa Kilisesinin Ermeni kadınları Amerikalı kadın eğitimci-misyonerlerin genç Ermeni kadınları

misyonerlik işine katılmaya teşvik etme konusundaki ilham verici etkilerine dikkat çekmişlerdir. Öğrenciler, Shattuck gibi eğitimci-misyonerlerin, toplumlarında yürütülen eğitim, sosyal ve dini çalışmalara yardımcı oldukları için bu eğitimcilere minnettarlıklarını mektuplarla ifade etmişlerdir. Shattuck 1880 yılında Urfa'nın demografik yapısını ele alırken Siverek'le ilgili ise şu bilgilere yer verir (Wheeler, 1922, s.300-302, Döşkaya, 2018, s.108, Güven, 2018, s.54);

Bölge	Protestan Nüfus
Urfa	1000
Germüş	100
Siverek	200

Tablo 1. 1880 yılında ABCFM İstatistiklerine göre Urfa şehrinin Protestan nüfusu (Wheeler, 1922, s.300-302, Özşavlı, 2013, s.51).

ABCFM kayıtları 1880 yılında Urfa'da ve yöresindeki Protestan nüfusun devam ettikleri okulları şöyle ifade eder;

Bölge	Protestan Öğrenci Sayısı
Urfa	315 kız ve erkek öğrenci
Siverek	40 kız ve erkek öğrenci

Tablo 2. 1880 yılında ABCFM İstatistiklerine göre Urfa ve Siverek'te Protestan okullarına devam eden öğrenci sayısı (Özşavlı, 2013, s.51).

Cutts Siverek'le ilgili ilk izlenimlerinde gün ağarmaya başlarken Siverek caddesinden geçtiklerinde müezzinlerin namazın ilk saatinde üç caminin minarelerinden aynı anda ezan okuduklarından bahseder. Siverek çevresinde geniş bahçelerin ve üzüm bağlarının olduğunu, kırsal kesimde ise kısmen tarım yapıldığını söyler. Siverek'te birçok kez Diyarbakır'a giden yolun yapılmaya çalışıldığını ve hatta bir iki mil kadar sıkıştırılmış taşlardan bir yol yapıldığını ama atlar ve develerin taşların düzgün noktaları yerine pürüzlü ve yumuşak olan kısmı tercih ettikleri için yolun hiçbir zaman düzgün olmadığını belirtir. Bu nedenle bir iki milden sonra düzgün yolun tamamen sona erdiğini ifade eder. Cutts yolculuğunun devamında birkaç derin akarsu ile kesişen, karayı giydiren ve gökyüzünü karşılayan uzun arpa ve çavdar tarlaları ile kısmen işlenmiş dalgalı bir ovayla karşılaştığını belirtir. Siverek'te herhangi birinin, imparatorluğa bir telif ücreti ödeyerek yüzlerce kilometrelik boş araziden herhangi birini işlemek için izin alabildiğini, arpaların çoğunlukla kesilmediğinden fakat sonbaharda kullanıldığına işaret eder (Cutts, 1877, s.92).

Cutts'ın kitabında en dikkat çekici husus bazı Ermenilerin Kudüs'teki Piskopos Gobat'adan kendileri için bir rahip tayin etmeleri konusunda Cutts'a yazdıkları mektuplar olmuştur. Nitekim Cutts benzer bir taleple Siverek'te olduğu sırada da karşılaşmıştır. Cutts bu durumun yani İngiltere Kilisesi'nin Ermeni ve diğer Doğu Kiliselerinden ayrılıkları teşvik etmesinin, buralarda canlanma ve kendi kendini düzeltme yönünde etkileme konusundaki İngiliz politikalarını olumsuz etkileyeceğini şöyle dile getirmiştir:

"...Döndüğümden beri aldığım bir mektuptan, Van'da ikamet eden bazı Ermenilerin Kudüs'teki Piskopos Gobat'a kendileri için bir rahip tayin etmesini rica ettiklerini öğrendim. Metinde Siverek'teki bazı kişilerin benzer bir talepte bulduklarından ve Piskopos Gobat tarafından görevlendirilen bir Ermeni'nin Diyarbakır'da ikamet ettiğinden bahsetmiştim. Diyarbakır örneğinin diğer davalarda takip edilmeyeceği umulmaktadır. İngiltere Kilisesi'nin Ermeni ve diğer

Doğu Kiliselerinden ayrılıkları teşvik etmesi, bu Kiliseleri canlanma ve kendi kendini düzeltme yönünde etkileme şansımızı büyük ölçüde zedeleyecektir. Bu tür ayrılıkçı cemaatler için din adamlarını görevlendirmek, bana öyle geliyor ki, tüm Kilise düzenine aykırı bir davranış olacaktır...” (Cutts, 1877, s.146).

Misyoner Papaz George Percy Badger'in Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek

XIX. yüzyılda Siverek’le ilgili bilgi sunan kaynaklar arasında seyyahların kaleme almış oldukları raporların yanı sıra din adamlarının notlarının da önemli bir yeri vardır. Bu seyyahlardan biri de gezgin Musul’dan yola çıkmış, Hakkâri, Cizre, Nusaybin, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Harran, Birecik, Halep ve Lazkiye istikametinden geçmiştir. İki defa Osmanlı Mezopotamyasına araştırma amaçlı gelen Badger, burada bölgenin tarihi, Nasturilerin inançları, sosyal ve ekonomik yapıya dair seyahat notlarını yayınlamıştır. 1844 yılında Urfa’da bulunan Badger’in buraya dair kapsamlı notlar aldığı bilinmektedir. Arapça ve İngilizce dillerini bilen Badger ayrıca bu iki dilde bir sözlük de hazırlamıştır. Badger’in notlarında Siverek’e dair bilgiler şöyle ele alınır (Hanılçe, s.412, 2018; Güler, 2014, s.52);

“...Müslümanların Eyyub'un mekânını, açıkta Bir Eyyub'la (Eyyub Kuyusu) bağlantılı olan geleneklerinden dolayı, bu bölgeye yerleştirmesi de ilginçtir. Eyyub bildiğimiz kadarıyla, ailesini yok eden ve sürüsüyle mallarını yağmalamış olan Sabii ve Keldani halkları arasında yaşamış. Bu konuyla ilgili ilginç olan, Seruc'un 200 Kürt köyünde yaşayan 4000'den fazla Yezidi ailenin varlığı ve... Urfa ile Siverek arasında bunun iki katının bulunması. Bu mezhebin burada varlığını sürdürmesi ve bazı öğretisi ve adetlerinin Sabiilik ve inanç tapınımla olan bağlantısı, bütün bu bölgenin İncil'deki Keldani diyarının bir parçası olduğunun bir başka kanıtıdır... Bence, bu bölgedekilerin, eski Sabiilik öğretilerini daha öznlü bir şekilde korumuş oldukları çok muhtemel; zira Gibbon'a göre Harran'da bir Ay Tapınağı vardı, Sabiiler İslam'ın yükseldiği dönemde bile buraya düzenli ziyaretlerini sürdürüyordu...” (Güler, 2014, s.52).

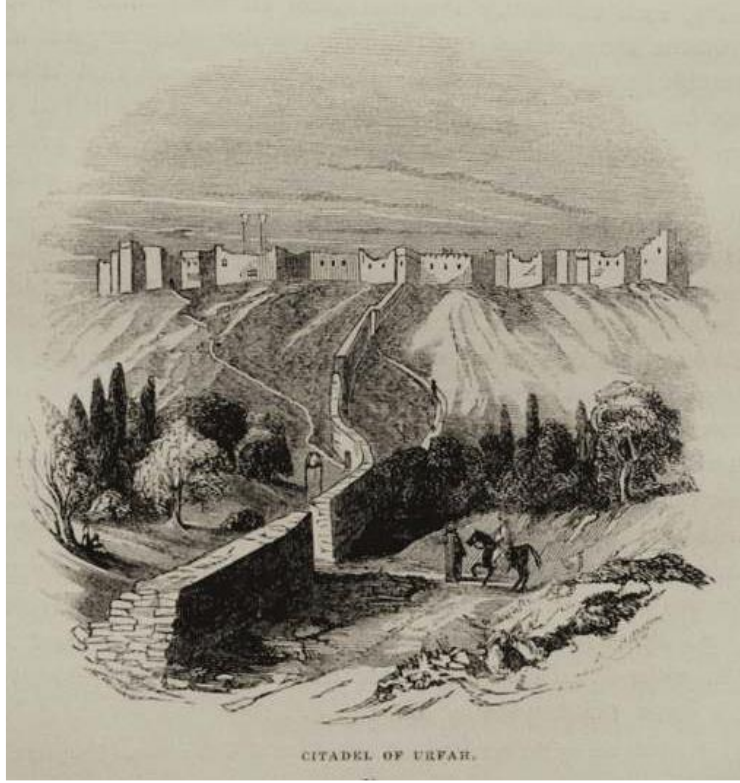
Badger kasabanın derin bir oyukta yer aldığı için farkına varmadan Siverek kalesinin taşlarına ulaştıklarını anlatır. Burada çok sayıda üzüm bağlarının olduğunu belirtir. Bu bağlardan iyi şaraplarını üretildiğini, diğer ürünlerin ise daha çok buğday, arpa, pirinç, tütün ve baldan oluştuğunu ifade eder. Kale kalıntılarının kasabaya hükmeden bir höyükte yer aldığını ve halen görünür olduğundan bahseder. Bu yükseklikten kasabanın bir düzine ev ve birbirine bağlı tek çatı altında birleşmiş bir konuttan ibaret görüldüğü yazar. Bu yönüyle pek çok Kürt köylerindeki yapılarla benzerlik gösterdiğini ifade eder (Badger, 1852, s.318).

Badger’in eserinde Siverek’le ilgili verilen ilk bilgiler Gerger Dağı’nın anlatıldığı bölümde yer alır. Siverek’i tasvir eden Badger, Siverek’in girişinde Gerger Dağı’nın görünmeye başladığını anlatır. Badger, Suriyeli yerli Yakubilerin de Gerger Dağı’ndan bu şekilde bahsettiğine değinir. Fırat’ın batısında konumlandığını, Siverek’ten on iki saat uzaklıktaki bir mesafede olduğunu belirtir. Patrikhane için para toplamak amacıyla yöreye giden Mutran Matta’nın da bu dağda Piskoposluk olarak Harput’a bağlı oldukları düşünülen en az altmış Hristiyan köyünün olduğunu söylediğini belirtir. Malatya ve Samsat arasında Fırat kenarında birçok köylü insanın da çalıştığını ifade eder (Badger, 1852, s.318).

Badger’e göre Gerger halkı, Harput piskoposluğunun yaklaşık yarısını oluşturur. Yaklaşık kırk köyden oluşan, geriye kalan kısım Fırat üzerinden Palu kadar kuzeye kadar dağınık bir biçimde yaşar (Badger, 1852, s.319).

Badger eserinde Diyarbakır ile Siverek arasındaki mesafeye dair önemli ipuçları da verir. Diyarbakır’dan Siverek’e geçerken burada Siverek’ten beş at alarak muhafızlarını değiştirdiğini anlatır. Saat bir gibi Siverek’ten yola çıktıklarını ve birkaç dere ve akarsuyu geçtikten sonra birçok köyden geçtiğini ifade eder. Daha sonra haritaya baktığını ve buna göre Taşlık denen

yere vardıklarını ve burada bir gece geçirdiklerini belirtir. Artık önlerinde Karatsh Er-Raha adlı sıra tepelerinin bulunduğu değinir. Karatsh Er-Raha'nın Siverek ve Urfa arasında düz ovayı ikiye ayırdığını anlatır. Badger ertesi gün saat beşte yola koyulduklarını ve üç saat sonra Gundi Reş ve Kara Gundi olarak da bilinen Kara Curun'a ulaştıklarına yer verir (Badger, 1852, s.319).

Resim 2. George Percy Badger'in *The Nestorians and Their Rituals* adlı eserinde yer alan Urfa kalesi çizimi (Badger, 1852, s.321).

Misyoner Papaz Badger *The Nestorians and their Rituals, with the Narrative of A Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844* adlı eserinde Siverek'le ilgili bölümde şehrin görünümünü de tasvir eder. 18 Mayıs 1844'te Siverek'i ziyaret eden Badger Siverek'in çok dayanıklı bir taş katmanı içinde kurulduğunu ve şehrin derin bir oyuk içine yerleşmiş olduğuna işaret eder. Şehrin çevresinde çok sayıda orta halli şarap yapılabilen üzüm bağlarının olduğunu kaydeder. Siverek'te diğer ürünlerin ise buğday, arpa, pirinç, tütün ve bal olduğunu belirtir. Şehre hâkim bir tepe üzerinde, etrafında birkaç düzine Kürt köyüne ait evinin bulunduğu kale kalıntılarının halen görülebildiğini, şehirde 500 Müslüman aile ve 4 caminin olduğunu anlatır. Burada şehrin demografik özelliklerinden de bahsederek, şehirde Ermenilere ait 120 evin olduğunu, Ermenilerin Urfa piskoposluk bölgesine bağlı bir kiliseleri ve dört papazlarının bulunduğu da yer verir (Güler, 1990, s.58).

Badger eserinde şehirde inşaatçı olarak istihdam edilen az sayıda Hıristiyan Rumların da yaşadığını ancak Diyarbakır'a daha yakın olduğu halde kiliseleri ve din adamlarının bulunmadığını kaydeder. Badger Siverek'ten, Süryani Yakubilerin yaşadığı Gerger Dağı'nın güzel bir manzarasının da görüldüğünü belirtir (Güler, 1990, s.58-59).

Alman Gezgin Carsten Niebuhr'un Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek

İngilizlerin yanı sıra Alman seyyahların da Urfa'ya geziler yaptığı ve burada misyonerlik faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir. Eserlerinde Urfa, Siverek ve Birecik'e yer veren Niebuhr 1733-1815 tarihleri arasında yaşamış bir Alman gezgindir (Güler, 1990, s.19).

Arabistan'a yaptığı Danimarka seferiyle bilinen Niebuhr, daha önce Avrupa'da çok bilinmeyen Yakın Doğu hakkında veri toplamak için yedi yıl boyunca seyahat etmiştir. Yolculuğunun İncil'deki yerlerinin önemli haritalarını da yapan Niebuhr aynı zamanda bir Alman kâşif ve haritacı olarak da bilinmektedir. 17 Mart 1733'te Kutsal Roma İmparatorluğu'nda (bugünkü Almanya) Lüdingworth'te (bugünkü Cuxhaven) dünyaya gelen Niebuhr, 26 Nisan 1815 yılında ise Meldorf'ta vefat etmiştir (<https://geboren.am/person/carsten-niebuhr>).

Resim 3. Carsten Niebuhr (1733–1815) (<https://geboren.am/person/carsten-niebuhr>)

Niebuhr Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Landern (Niebuhr 1-11) [Arabistan ve Civarında Bulunan Diğer Ülkeler Seyahatnamesi] adlı eseri kaleme alan Niebuhr, 7 Ocak 1761 yılında Danimarka kralı adına hareket eden bir şirketle birlikte Kopenhag'a yelken açar. Bir geometri ve gökbilim uzmanı olarak da bilinen Niebuhr'un yolculuk yaptığı ekipte başta doğa bilimciler, filologlar, doktorlar ve gravür ustaları olmak üzere pek çok meslekten uzmanlar da yer alıyordu. Niebuhr'un yer aldığı ekip ve yolculuğu sadece yeni ticaret yolları açmak için değil, bilimsel amaçlarla ve pek bilinmeyen Yemen'e yapılan ilk sefer olması açısından da önemlidir. Ancak bu yolculuk bir felakete sonuçlanmıştır. Yemen'de tüm katılımcıların sıtmaya yakalanması sonucu hayatını kaybetmiş ve yalnızca Niebuhr hayatta kalmıştır. Niebuhr seyahati sırasında çeşitli gözlemlerde de bulunmuş, Nil Deltası, Kızıldeniz'in yeni haritaları, Kahire, Süveyş, Bombay, Basra, Bağdat'a dair planlar çizmiştir. Niebuhr yedi yıl sonra, 20 Kasım 1767'de Kopenhag'a geri dönmüştür. 1774 yılında *Arabistan ve diğer çevre ülkelere Seyahatname* adlı eserinin ilk cildini yayınlayan Niebuhr daha sonra 1778 yılında ise bu kez eserinin ikinci cildini yayınlamıştır. Niebuhr'un eserleri kartografik, astronomik ve etnolojik gözlemler içermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu eserler sadece bilim camiası için değil aynı zamanda Schiller ve Goethe gibi dönemin önemli düşünür ve yazarları içinde oldukça önemli eserlerdir (Reisebeschreibung).

Niebuhr Mayıs-Haziran aylarında Halep'e giderken, yolu üzerindeki Siverek, Urfa ve Birecik'teki gözlemlerini anlatır. Niebuhr esrinde Urfa kent planı, tarihi mekân ve kapılara dair de önemli bilgiler sunar (Güler, 1990, s.19). Niebuhr'un eserinde Siverek'le ilgili bölüm "Mardin'den itibaren Diyarbakır Üzerinden Halep'e Gezi" başlığı altında yer almaktadır. Burada Niebuhr belki de kendisinin de bir coğrafyacı olmasının da etkisiyle ilk olarak Siverek'e dair coğrafi bilgilere yer verir ve Siverek'in bir vadi içinde ve 37°-46' enlemde bulunduğunu kaydeder (Güler, 1990, s.19).

Siverek'te sayılabilen evlerin sayısının yaklaşık 2000'in üzerinde olduğunu kaydeder ve bu evlerin 150'sinde Ermenilerin oturduğunu belirtir. Niebuhr Siverek'te üç adet minareli cami ve üç adet de umuma açık hamam olduğuna değinir. Siverek'te çok sayıda müstahkem yapıların olmadığını, fakat kentte yüksek bir tepe bulunduğuna değinir. Siverek'te aynen Erbil ve Kerkük'teki gibi hepsi topraktan yapılmış ancak temeli bir kale duvarı gibi olan evlerin olduğunu anlatır. Siverek'i bir kasaba olarak tanımlayan Niebuhr, burada kasabanın dışında

birçok güzel meyve bahçelerinin olduğuna, özellikle de üzüm salkımlarıyla dolu bağlarının olduğundan bahseder. Bu civarda buğdayın arttığına da değinir (Güler, 1990, s.19).

Aslında Niebuhr'un Siverek'le ilgili olarak gerek meyve bahçeleri, üretilen gıda ürünleri, mimari yapı gerekse coğrafi özelliklerle ilgili verdiği bilgilerin Badger'in eserinde vermiş olduğu bilgiler ile birbirini tamamlar mahiyette olduğunu söylemek mümkündür. Benzer bir durum Siverek'in demografik durumu ve nüfus özellikleri açısından da birbirine yakındır.

Niebuhr eserinde Siverek ile Birecik arasındaki yola dair de bilgiler verir. Siverek'ten el-Bir'e yani Birecik'e değişik yollarla gidilebileceğini belirtir. Urfa'yı çok merak ettiğini kaydeden Niebuhr bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade eder:

“...Direkt olarak Urfa'ya gitmek istiyordum, çünkü bu eski ve ünlü kente o kadar yakın olduğum için yanından geçmek istemedim. Ancak katırcımız düzensiz bir arazi arasındaki diğer bir yolu seçti ve ben onları, bu patikalar üzerindeki rastladığımız ilk köy olan Molla Fersi Köyü'ne kadar takip etmek zorunda kaldım. Hizmetkârlarımı, 28 Mayıs'ta geziye devam etmeleri için kafileyle bıraktım. Kendim tek başıma katırcımla Urfa'ya gitmek istedim ve eşkıyalar tarafından durdurulmadan mutlu bir şekilde kente ulaştım. Siverek'ten Molla Fersi'ye yaklaşık 7,5 ve bu köyden Urfa'ya 5,5 Alman mili var. Gezimin son gününde iç açıcı bir yere geldim. Civardaki mevcut köylerden biri olan buraya Cülban (Cülmen) adı veriliyor. Burada değişik ve küçük nehirler bulunuyordu ve bunların kenarları ise bahçe ve ağaçlarla kaplıydı...” (Güler, 1990, s.20).

Alman Oryantalist Julius Heinrich Petermann'ın Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek

Siverek'le ilgili bilgiler sunan bir diğer gezgin de Alman oryantalist (1801-1876) Julius Heinrich Petermann'dır. Petermann'ın 1837 yılında Berlin'de Oryantal Edebiyatı profesörü olarak görev yapmıştır. Petermann'ın daha sonra 1852- 1855 tarihleri arasında Küçük Asya ve İran'a yönelik geziler düzenlediği ve bu gezilerine dair izlenimlerini yayınlamıştır. Akademik ilgi alanları arasında Ermenicenin de yer aldığı Petermann, Venedik'te San Lazzaro Mikhitaristlerinden Ermeni dili eğitimi de almıştır. 1837 yılında yayınlamış olduğu *Grammatica linguae Armeniacae* adlı eserinde Ermenicenin Hint-Avrupa diline ait olduğunu belirten Petermann, ayrıca Ermeni kültürü ve tarihine dair eserler de kaleme almıştır. Petermann Doğu'ya yaptığı yolculuklarla Dürziler, Yezidiler gibi çeşitli gruplara dair araştırmalar da gerçekleştirmiştir. Petermann'ın ayrıca İbrani dilinin telaffuzuna dair çalışmaları da bulunmaktadır. Petermann'ın 1840'tan bugüne kadar devam eden bir dizi kısa ve öz oryantalist ders kitapları hazırladığı ayrıca Arapça, Keldanice, Ermenice, İbranice ve Samaritan ciltlerine de katkıda bulunmuştur (<https://www.deutsche-biographie.de/sfz94854.html>).

Resim 4. Alman Oryantalist Julius Heinrich Petermann

(<https://www.isaran.ru/?q=ru/person&guid=67AE0986-205C-56B7-9274-B48E838D26B0>).

Petermann eserinde Urfa'daki Kapüsen'lerin faaliyetleri neticesinde Urfa'da yaşayan Ermeni ve Yakubilerin mezhep değiştirdiklerini kaydeder. Buradaki Kapüsenlerin (Güler Yabancı Gezginlerin 74) inşa etmiş oldukları okullar vasıtasıyla 20-30 Yakubi ve Ermeni aileyi mezhep değiştirmeye ikna ettiklerini ve benzer şekilde Siverek'te de faaliyetlerinin olduğunu ve hatta burada da 2-3 Ermeni ailenin mezhebini değiştirdiklerini şöyle ifade eder:

"...Akşamleyin, en eski Kapüsen'den biri, emri altındaki birkaç kişi ile bizi ziyarete geldi. O Kapüsen, 14 yıldan beri Urfa'daymış ve yanındaki iki kişiyle birlikte bir manastır kurmuştu. Onlar, bir okul inşa etmişler ve 20-30 Yakubi ve Ermeni aileye de mezhep değiştirtmişler. O da aynı bizim gibi yani ertesi gün Siverek'e gitmek düşüncesinde idi. Onlar orada, 2-3 Ermeni ailesine mezhep değiştirtmişler ancak manastırları yokmuş. Sadece zaman zaman Urfa'dan birisi oraya gidiyormuş. Kapüsen, oldukça iyi eğitim almış gibi görünüyordu..." (Güler, 1990, s.74).

Israel Joseph Benjamin'in Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek

XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde Siverek'le ilgili tarihsel bilgiler sunan bir diğer gezgin de Israel Joseph Benjamin'dir. 1859 yılında kaleme almış olduğu *Eight years in Asia and Africa from 1846-1855* (Benjamin, 1859) adlı eserinin yedinci bölümünde Benjamin Siverek başlığı altında Siverek'i anlatır. Benjamin Siverek sözcüğünü metin içinde Siverek olarak kullanmıştır:

"...Urfa'dan yola çıktığım gün kervan, katıldığım, soyguncular tarafından saldırıya uğradı. Liderlerine başvurduğum ve ona teslimiyetimi sundum. Kervan kısa ve sonuçsuz bir direniş sundu; bundan sonra yolcularımız tutsak edildi, bağlandı ve ağzı tıkandı. Ancak serbest bırakıldım ve İslami elbisemle şefin çadırına götürüldüm. Ona iyi bir Brendi'den başka bir şey olmayan bir içki ikram ettim, şüphe duymadan içti ve kısa süre sonra koşullar derin bir uykuya daldı. Hava kararmaya başlayınca yol arkadaşlarıma bilgi verdim; geceleyin hepsi bağlarından kurtuldular, biz de kaçtık. Baş haydutları yakaladık, bağladık ve yandaki köye yardım için başvurduk. Ancak Siverek yakınlarında bir atlı birlik bize saldırdı ve esirlerimizi bırakıp kendimiz kaçmak zorunda kaldık. 3 günlük yolculuğun ertesi günü bir süre sonra Siverek'e vardık..." (Benjamin, 1859, s.54-55).

Benjaminin eserinde Bedevilerin Brendi'yi bilmediğinden bahseder. Benjamin Siverek'in görüntüsünün eski bir kasabaya benzediğini belirtir. Siverek'in çöl bir bölgenin ortasında yer

alan ve bir tarafında piramit şeklinde bir kule bulunan, yarısı harabeye dönmüş bir duvarla çevrili çok eski bir kasaba olduğunu, kasabanın evlerinin küçük ve kerpiçten olduğunu anlatır. Buradaki her şeyin kendisinde bir sefalet ve yoksulluk izlenimi uyandırdığını ancak mısır pazarının ise önemli ve zengin bir şekilde döşendiğini ve kasabanın yakınında bir kalenin kalıntıları olduğunu yazar (Benjamin, 1859, s.55).

Benjamin eserinde Siverek'te bulunduğu sırada burada sadece dört Yahudi ailenin olduğunu ancak bu topluluktan eskiden çok daha fazla sayıda ünlü Hahamların burada yaşadığını ve bölgede ticaretin bu nedenle geliştiğini belirtir. Siverek'te vebanın olduğunu, vebanın doğunun belası olarak görüldüğünü ve Siverek'in eski sakinlerinin çoğunu bu hastalığın alıp götürdüğünü ifade eder (Benjamin, 1859, s.55).

Benjamin kasabadan bir saatlik yolculuk mesafesinde içinde çok eski bazı mezar taşlarının bulunduğu büyük bir Yahudi mezarlığının olduğunu ancak buradaki yazıları ve tarihlerini okuyamadığı için yazıtları deşifre edemediğini anlatır (Benjamin, 1859, s.55).

Benjamin eserinde ayrıca Siverek'ten kuzey yönünde olan yolun, birçok bataklık nedeniyle sağlıklı ve devasa kayalık uçurumlardan oluşan dağlık bir bölgeden geçtiğini, burada Yahudilerin Touri Taiga (kar dağı) dedikleri Kirwantschimen Dağı'nın olduğunu anlatır. Bu mevkii geçmek için bu iş için özel olarak yetiştirilmiş katırların kullanıldığını ifade eder (Benjamin, 1859, s.55).

Benjamin civardaki Yahudilerin, Mukaddes Kitapta sıklıkla Ammon ve Moab olarak bahsedilen kabilelerin soyundan geldiklerine inandıkları için bu dağın sakinlerinin Ammonitler veya Moablular olarak adlandırdıklarını söyler (Benjamin, 1859, s.55-56).

Benjamin Siverek'te Küçük Kirwan köyünde dağın bu sakinleri arasında bir gece geçirdiğini ve orada misafirperver bir barınak bulduğunu anlatır. Tercümanı aracılığıyla köylülere Ammon halkının soyundan mı yoksa Moab'dan mı geldiklerini sorar. Köylülerden bilmedikleri yanıt alan Benjamin bunun üzerine bu konuda iddia edilebilecek tek şeyin mevcut sakinlerin her iki ulusun da torunları olduğu şeklinde bir sonuca vardığını ifade eder (Benjamin, 1859, s.56).

Benjamin Siverek'te iklimin, İran'da Kürtlerin yaşadığı coğrafya ile benzerlik gösterdiğini, halkın tamamen güçlü olduğunu ve başlıca uğraşları arasında ise tarım ve hayvancılığın önemli bir yeri olduğunu kaydeder. Burada koyun, öküz ve katır ticareti yapıldığına da işaret eder (Benjamin, 1859, s.56).

Benjamin burada insanlarla ilgili bazı olumsuz değerlendirmelerde bulunduğu da görülür. Halkın karakterinin kaba hatta vahşi olduğunu, çevrelerinde yaşayan diğer kabilelerden ayrılarak bir tür bağımsız cumhuriyet oluşturduklarını söyler (Benjamin, 1859, s.56).

Benjamin Siverek'te halkın giydiği elbiselerle ilgili de tasvirler yapar. Siverek'te insanların elbiselerinin üzerine giyilenlerin kaba dokunmuş bir mantodan oluştuğuna yer verir. Buna bir Türk pantolonunun eklendiğini, aşağı düşen sandaletlerle çevrili ayakları ve bir başörtüsüne benzeyen, siperliği olmayan, yüksek keçeden veya kuzu derisinden yapılmış sıkıca çizilmiş bir gece şapkasının eklendiğine değinir (Benjamin, 1859, s.56).

Benjamin kendisine Siverek'te sığınan Moavlular ve bir İsraili ile birlikte buradaki dağlardan nasıl ayrıldığını ise şöyle dile getirir:

"...Dağların sarp yamaçlarından ve derin çukurlardan geçen son derece zor yol, yalnızca Moablı'nın şahsında sahip olduğum bir rehberin yönlendirmesi altında geçilmelidir. Her tarafı kayalarla çevrili derin, oyuk bir patikanın ortasında, hışırdayan Kızılschibu-Tschay nehrinin yakınında, rehberim aniden durdu ve ona cüzdanımın içindekileri göstermemi istedi. Bir sınıra yakın olup olmadığımız veya vergi tahsildarlığı hakkını kullanmasına izin verilip verilmediği konusundaki

soruma cevaben, bana kısa bir cevap verdi ki, alayım. Görünüşe göre kendimi onun isteğine uymaya hazırladım; ama arkasını döndüğünde pelerinimi kafasına atmak için elverişli bir andan yararlandım. Ellerini kullanmaktan mahrum kaldı, onu kardeşim İsraili'nin yardımıyla bağladım ve onu Çermik'e götürdüm; ama orada yine de adalet memurunun Türkçesini bulamadığım için onu tekrar bırakmak zorunda kaldım..." (Benjamin, 1859, s.56-57).

Benjamin buradaki Yahudi cemaatine dair önemli ipuçları sunar ve burada çok sayıda mineral kaynakları ve şifalı suların olduğuna şöyle değinir;

"... Çermik Mehrab Dağı'nda yatıyor. Yahudi cemaati, ifşa olan yaklaşık 100 aileden oluşuyor. Sürekli yağmalanacakları için, perişan bir durumda yaşıyorlar. Gelenekleri ve kıyafetleri İslamidir. Çermik'ten bir saat ilerisi çok sayıda sıcak maden suyu kaynağıdır; bir mağaradaki büyük bir taş sarnıçta toplanırlar ve kasaba sakinlerine hamam olarak hizmet ederler. Ben de bu kaynakların iyileştirici gücünü deneme fırsatı buldum; çünkü yaralanmış ve bitkin haldeyken, on gün boyunca, 5 para (3 santim) makul bir fiyata banyoyu kullanarak mükemmel bir şekilde iyileştim. Hamamları kullanmak için buraya gelen misafirlerin konaklaması için kaplıcaların yakınında bir han inşa edilmiştir..." (Benjamin, 1859, s.57).

İngiliz Gezgin Ely Bannister Soane'nin Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek

Siverek'le ilgili XIX. yüzyılda önemli bilgiler sunan bir diğer seyyah da İngiliz gezgin, siyasetçi, ajan ve istihbarat subayı olarak bilinen Ely Bannister Soane'dır. Soane *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise* adlı eserinde Siverek ile ilgili bilgilere yer verir. Mezopotamya gezisinin yer aldığı bu eser ilk olarak 1912 yılında Londra'da yayınlanır. Bu eser İstanbul'dan Bağdat'a yapılan seyahati içerir. Eserin üçüncü bölümünde Fırat'tan Dicle'ye, Urfa ve Diyarbakır adlı bölümde Soane Siverek'ten bahseder (Soane, 1913). Soane'nin söz konusu eserinde doğrudan bölgeyi gezdiği tarihler ve şehirler için ayrı başlıklar yer almadığı için seyyahın 1909 yılında Urfa ve Siverek bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir (Güler, 1990, s.90).

Siverek'le ilgili bölümde Soane, diğer seyyahlar gibi öncelikle şehrin görünümüne dair bilgilere yer verir. Notlarına bakınca, ovoidan bu kente yaklaşıncaya dikkate değer iki şeyin kendisini çok etkilediğini kaydeder. Bunlardan ilkinin her tarafı cam pencereli, ön tarafta, tepesinde Türk bayrağı olan verandalı giriş kapısı olan kare şeklindeki beyaz bir bina olduğunu belirtir. Bu binanın orta Avrupa mimarisinin bir örneği olduğunu ve çevresindeki küçük yapılardan izole olması nedeniyle bir önem kazandığına işaret eder. Binanın soğuk, insanı mutsuz eden, sahte bir görünümü olduğunu, bu düzlükteki geniş arazide tek başına göze çarptığını ve uzak mesafede son derece gelişigüzel yapılmış bir valilik konutu olduğunu kaydeder (Güler, 1990, s.102).

Soane eserinde Siverek'i Siverek şeklinde adlandırır ve Siverek'le ilgili olarak mimari yapıya dair şu bilgileri sunar: "...Modern Siverek, bu iki ırkın her zaman olduğu gibi kalıcı olarak kötü şartlara sahip olduğuna inandığım yerleşik Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadığı, tek katlı siyah taş evlerden oluşan ortalama bir kasabadır..." (Soane, 1913, s.55).

Soane Siverek'te kendi bildiği tarzda sokakların olmadığını, derme çatma kulübelerin bir araya toplanmış olduğunu ve kulübeler arasında pisliğin akmasını sağlayan arklar kalacak biçimde kümelenildiğini kaydeder. Soane gezginlerin kasabanın kenarında yer alan ve kırık kapısından çöle bakan harap bir kervansarayda kaldığını belirtir ki bu bilgi bize şehirdeki kervansarayın konumuna dair önemli ipuçları sunar (Soane, 1913, s.55-56).

Soane ayrıca Siverek'te insanların alışılmışın dışında asık suratlı olduğunu belirtir. Şehrin aslında büyük bir yer olmasına rağmen satın alınabilecek çok fazla bir şeyin olmadığını kaydeder. Siverek'te bir Kervansaraya vardığında şekerinin bitmiş olduğunu fark ettiğini, bu nedenle şeker satın alabileceği bir yer aramaya başladığını belirtir. Kervansarayın sorumlusu

olan yaşlı Arap kadını bahçede kendi kendine hacamat yaparken gördüğünü anlatır. Kapıcılık yapan Ermeniye sorduğu soru üzerine köşeyi döndükten sonra bulaşıcı hastalık geçirme olasılığı olan çamurların içinden yürüdüğünü ve şeker almak için bir dükkân bulduğunu belirtir (Soane, 1913, s.56).

Resim 5. İngiliz Gezgin Ely Bannister Soane (*Güler Yabancı Gezginlerin* 89).

Soane ayrıca Siverek'te çok çamur olduğunu öyle ki sokakta yürürken adeta pantolonunun çamurlar içinde kaldığından anlatır. Böylece köşeyi dönünce vebalı bataklığın içinden geçerek aradığı dükkânı bulduğunu belirten Soane, dükkânın açık bir stant şeklindeki tipik Doğu dükkânlarına benzediğine ve burada gri bir tazi ile oynayan küçük bir çocuğun varlığından bahseder. Dükkânda ayrıca peynir bulunduğunu, burada geçen senenin peynirinin lezzetli olduğu ve taze ürünün hor görüldüğünü, dükkânda ayrıca iki salkım soğan ve birkaç kutu kibritin de olduğundan bahseder (Soane, 1913, s.56).

Soane bu dükkândan çıkarken yeniden pantolonunun paçalarını daha yukarı kaldırarak ara sokaklara doğru yola koyulduğunu not eder. Pantolonunun paçalarını çamur banyosundan çıkardıktan sonra bu kez yolda silahlı Kürtlerle geçiş hakkıyla ilgili tartıştığını ve sonunda kendisini bir cami avlusunda bulduğunu kaydeder. Camide bir din adamının hemen yanına gelerek dinini sorduğunu ve Soane din adamına "İslam" cevabını verdiğini belirtir. Bunun üzerine camideki din adamının İslam cevabı üzerine kendisine hala şüpheli baktığını, duasını tekrar ettiğini söyler. Soane din adamını bir rehber olarak kullandığını ve onun yardımıyla bir başka dükkâna gittiklerini yazar. Bu ikinci dükkânın sahibinin ilkine göre daha girişimci olduğunu, burada sadece şeker değil çok fahiş fiyata çay ve sigaranın da bulunduğunu belirtir (Soane, 1913, s.56).

Soane Siverek'te bulunduğu süre zarfında ekmek bulunduğunu ama sırf hocanın iyi niyeti sayesinde bu gıda maddelerine erişebildiğini yazar. Ekmeği Camide tanıştığı din adamının sırf kendisine merhamet ettiği için gösterdiği iyi niyet sayesinde bulunduğunu kaydeden Soane, bu din adamının kendisini toprak fırınında ekmek pişirilen birinin evine götürdüğünü ve burada on tanesini 2 pense ekmek satın aldığını belirtir (Soane, 1913, s.56).

Ekmekten farklı olarak Siverek'te su konusunda sıkıntı olmadığını, bir nozülün kırık bir sarnıcı ve avlunun yarısını dolduran bol miktarda su döktüğü sarayın avlusunda iyi suyun bol miktarda bulunduğunu belirtir. Soane, Siverek'te bütün Kürt kadınlarının normalde erzaklarını almak için buraya geldiğini yazar. Bu nedenle kendisinin bir saat boyunca kapısının eşliğinde çirkin de olsa bir kızı izleyerek geçirmek için oturduğunu ancak hiçbirini göremediğini belirtir (Soane, 1913, s.56-57).

Soane ertesi sabah Siverek'ten kaçmakta büyük zorluk çektiklerini de anlatır. Mekânın Ermeni sahibinin arabacıdan atın yemi ve kaldığı bütün gece boyunca su sızdıran odası için kendilerinden meci diye istediğini bununla ilgili aralarında uzun bir tartışma yaşandığını ve bu süre zarfında bir saatinin boşa gittiğini kaydeder. Tartışma sırasında yarım düzine Ermeni serserinin atlarının başında bekleyerek kendilerine gözdağı verdiğini, kendilerinin de mekân sahibinin çılgınlıklarını ve mazeretlerini bastırmaya çalıştıklarına değinir. Sonunda mekân sahibine parayı ödemek zorunda kaldıklarını böylece, genel olarak Hristiyanları ve paganları, özde de Ermenileri lanetleyerek oradan ayırdıklarını kaydeder (Soane, 1913, s.57).

Soane böylece ertesi gün yüksek ovaları aşarak Diyarbakır'a doğru ılık çöle vardıklarını ve yaklaştıkça, siyah duvarların ufkun üzerinde yükseldiğini belirtir. Bazen Dicle'nin aktığı yerdeki kanallın belirginleştiğini, ovanın daha soluk rengine karşı uçurum yüzünün sarımsı görüldüğünü ve Batıdan yaklaşan Diyarbakır'ın çok güzel ve de dikkat çekici görüldüğünü anlatır (Soane, 1913, s.57). Soane ayrıca Siverek'in coğrafi ve iklim yapısı hakkında da bilgi verirken bazı olumsuz ifadeler kullandığı da görülmektedir;

"...Birçok yerde yol Fırat'ın yakınına kadar götürüyor ve nehir kollarını taşıyan bir dizi vadiden geçiyordu. Yol boyunca bölgenin genel görünümüne, rüzgâr ve yağmurun büyük hız ve delici soğukla karşıdan vurduğu inişli çıkışlı yükselti hâkimdi. Aralıktan Şubat'a kadar Siverek'ten Diyarbakır'a giden yolun geçilebilir olduğunu sanmıyorum. Nisan başında geçtiğimizde bile yakınlarımızda kar parçaları hala duruyordu. (...) ilk yarısı yani iki günlük kısmı hariç diğer tarafta, harika Türk mühendisinin şeytani zekâsı, kayaları dağıtıp oraya yol adı verilmesi ve sonra bataklık zeminde bir metre balçığın bulunduğu ve yol olduğuna dair hiçbir işareti olmadığı yere de yol denmesi için onu kandırmıştı. Hiçbir özelliği olmayan Siverek'ten başka duracak yer yok..." (Güler, 1990, s.101-102).

Alman Mareşali Helmuth von Moltke'nin Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek

Siverek'le ilgili İngiliz seyyah ve gezginlerin eserlerinin yanı sıra Alman seyyahlarının da önemli eserleri bulunmaktadır. Bu gezginlerden biri de Alman Mareşali Helmuth von Moltke'dir. Yazar *Moltke'nin Mektupları* adlı eserinde Rumkale, Birecik ve Urfa'yı ele alırken Siverek'ten kısaca bahsettiği bilinmektedir. Helmuth von Moltke (1800-1891) Kopenhag Kraliyet Askeri Okulu'nda eğitim almış ve Danimarka ordusunda görev yapmıştır. 1822'de Prusya Muhafız Alayı'na Teğmen olarak giren Moltke, 1832'de Prusya Genelkurmay'ında, daha sonra 1835 yılında Osmanlı Padişahı II. Mahmud tarafından Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi için danışmanlık görevine getirilmiştir. Moltke 6 Nisan 1838 tarihli mektubunda Rumkale Birecik ve Urfa'yı anlatırken kısaca Siverek'ten de şöyle bahseder;

"... Maraş'tan itibaren doğu-güneydoğu tarafında Rumkale, Urfa ve Siverek üzerinden ta Karacadağ'a kadar, 50 saatten fazla uzunluktaki geniş alan ovalık ya da hiç değilse basık tepelerden meydana gelmiş arazidir. Fırat'ın sağ yakasında her ne kadar bir sürü derin vadiler varsa da sol yakada arazinin düzlüğünü kesen hiçbir çukur yoktur. Bütün bu alan, tamamıyla, toprakları gitmiş kayalık bir zeminden ibarettir ve taş kırıklarıyla öylesine kaplıdır ki, açılmış olan birkaç at yolunun dışında yayan gitmek mümkün olsa bile hayvanla gitmenin imkânı yoktur..." (Güler, 1990, s.42-43).

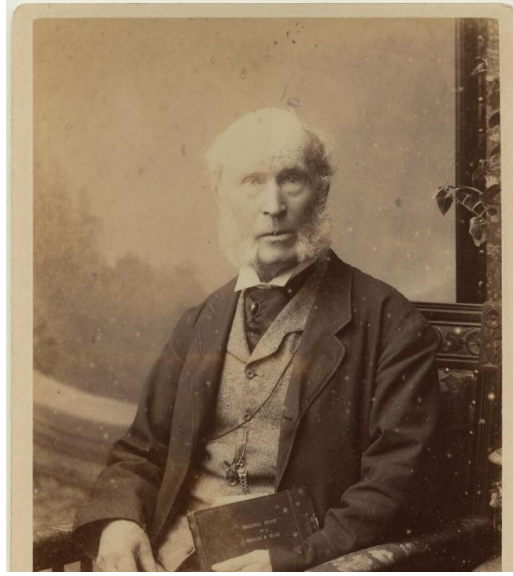
Ayrıca Moltke'nin *Türkiye Mektupları* adlı eserinde Birecik anlatılırken de zaman zaman Siverek'e dair bilgilere yer verilmiştir:

"...Samosata veya Samsat'ın tepesi 100 ayak kadar yüksek, 300 adım uzun ve 1 00 adım geniştir. Bu tepelerin yamaçları yontulmuş taşlarla döşenir ya da yaklaşık 75 derecelik bir meyille duvar örülür; böylece suni bir kayalık meydana getirilmiş olur veya Horis Kalesi'nde olduğu gibi esasen mevcut olan kayaya bu suretle ilave

yapılır. Birecik'in kalesinde (Türkler buna Kale-i Beyda, yani Beyaz Kale derler) bu taş örtünün arkasında dışarıya mazgal delikleri olan kemerli dehlizler dolandır. Siverek'te böyle 80 ayak yüksekliğinde, kapkara bazalt taşından, şevli bir duvar vardır...” (Güler, 1990, s.47).

İngiliz Jeolog Warrington Wilkinson Smyth'in Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek

Siverek'le ilgili bir diğer önemli seyyah maden mühendisi ve jeolog olarak da bilinen Warrington Wilkinson Smyth'dir. Smyth'in eserleri özellikle Avrupalı seyyahlarda bulunan batıdaki yerleşik oryantalist bakış açısının yanı sıra Osmanlı Devleti'ne ve Türklere dair de önyargıyı itiraf ediyor olması hasebiyle oldukça önemlidir. Bu açıdan Smyth'in kendi çağdaşlarına oranla bölgeye dair daha objektif bir tutum sergilediğini söylemek mümkündür (Tekinsoy, 2020, s.15-23).

Resim 6. Sir Warrington Wilkinson Smyth (1817-1890)

(<https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw115442/Sir-Warrington-Wilkinson-Smyth>)

Smyth'in *A Year with the Turks* adlı eserinde Siverek'le ilgili bilgiler Halep'ten Diyarbakır'a yapılan yolculuğun anlatıldığı üçüncü bölümde Siverek Kasabası adı altında yer alır. Smyth kitabında Siverek'le ilgili izlenimlerini şöyle ifade eder;

“...Siverek'te ne bulabileceğimizi görmek için gün ağarmadan birkaç saat önce yolumuza devam ettik. Ancak doğanın burada kuzeybatıda Toroslar ve kuzeydoğuda başka bir zincirle sınırlanmış verimli bir ova yaratmakta çok şey yapmış olması boşunadır; Asya'nın tüm sefil kasabaları arasında, Siverek, cimriliği, pisliliği ve kasvetli görünümü ile en dikkat çekicilerinden biri olmalıdır. Karanlık cenaze bazaltından inşa edilmiş evler, kavrulmuş kahverengi çimenler ve yabani otlarla kaplı çatılar, çamurla dolu sokaklar, devrilmek üzere sallanan üç cami ve minare ve sakatatlı ve iğrenç hayvanların kokuşmuş leşleriyle dolu durgun bir dere, bunlar gelişen bir tarım bölgesinin merkezi olması gereken bir yerin mevcut durumu hakkında genel bir fikir verir...” (Smyth, 1854, s.90).

A YEAR WITH THE TURKS
OR SKETCHES OF TRAVEL
IN THE EUROPEAN AND ASIATIC
DOMINIONS OF THE
SULTAN

BY WARINGTON W. SMYTH M.A.

LONDON
 JOHN W. PARKER AND SON WEST STRAND
 MDCCCLIV

203. L. 348.

Resim 7. (Smyth, 1854, s.90).

SONUÇ

Sonuç olarak başta Niebuhr olmak üzere bölgeye gelen pek çok seyyahın Siverek'le ilgili olarak vermiş olduğu bilgiler arasında bir paralellik olduğunu söylemek mümkündür. Gerek Siverek'in mimari, sosyo-kültürel yapısı gerekse iklim, coğrafya, demografik ve dini yapısıyla ilgili sunulan bilgilerin birbirini tamamlayan mahiyette olduğu görülmektedir. Bu çalışma kapsamında öne çıkan bir diğer husus ise seyyah ve gezginlerin büyük bir çoğunluğunun bölgeye ve bölge insanına dair yerleşik bir oryantalist bakış açısına sahip olduğudur. Bu durum İngiliz seyyahların eserlerinde itiraf ettiği bir husustur. Bu nedenle XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na gelen tüm Batılı ve Doğulu seyyahların/gezginlerin eserlerinin/raporlarının incelenmesinin günümüzde pek çok konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sunacağı anlaşılmaktadır. Seyyahların Osmanlı topraklarındaki seyahatları sırasında özellikle gayrimüslimlerle olan temasları ve onlara dair duygu ve düşünceleri de dönemin siyasi ve tarihi gelişmelerinin doğru anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Zira söz konusu seyyahlardan özellikle Batılı olan seyyah ve misyonerleri Anadolu'ya çeken yegâne sebepler arasında benzerlikler olduğu görülmektedir. Özellikle İngiliz seyyah ve misyonerlere bakıldığında başlıca amaçlarının Hindistan'a giden yolları kontrol altına almak ve ticari üstünlüklerini korumak olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca çalışma kapsamında elde edilen verilerden hareketle Batılı misyonerlerin birbirlerini etkilediği de söylenebilir. Bu konuda özellikle XIX. yüzyılda Amerikalıların Siverek, Mardin, Harput gibi yerlerde teşkilatlanmasının altında yatan nedenlere bakıldığında ise İngilizlerin önemli bir etkisi olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- ALAN, G. & KUŞ, A. (2018). Amerikan Board Misyoneri Asahel Grant'ın Memoir Of Asahel Grant ve The Nestorians Or The Lost Tribes Adlı Çalışmalarının Orta Doğu'yu Anlama Açısından Kurgu-Sal ve İçerik Analizi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 61, s. 287-309.
- BADGER, G. P. (1859). *The Nestorians and Their Rituals: With the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-44, and of a Late Visit to Those Countries in 1850: Also, Researches Into the Present Condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans and an Inquiry Into the Religious Tenets of the Yezedees*. London: Masters Print. Pub. 2. Vol. I.
- BENJAMIN, I. J. (1859). *Eight years in Asia and Africa from 1846-1855*. Hanover : The Author Pub.
- BUCKINGHAM, J. S. (1827). *Travels in Mesopotamia, Including a journey from Aleppo to Bagdad, by the route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin, & Mousul: with researches on the ruins of Nineveh, Babylon, and other ancient cities*. Vol. I. London : H. Colburn Pub.
- CUTTS, E. L. (1877). *In Christians Under the Crescent in Asia*, London : Gorgias Press.
- DEUTSCHE, Biographie. E.T. :12.04.2022, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz94854.html>
- DEVECİ BOZKUŞ, Y. (2022). İngiliz Seyyah Edward Lewes Cutts'ın Kaleminden 1876 Yılında Urfa. *ŞURKAV Şanlıurfa Dergisi*, 14, (42), s. 3-8.
- DEVECİ BOZKUŞ, Y. (2014). Mary Caroline Holmes' un "Urfa'da Ermeni Yetimhanesi" adlı eserinde Urfa'daki işgal yılları ve Ermeni yetim çocukları, *Turkish Studies. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/4 Spring 2014, s. 341-370.
- DÖŞKAYA, F. Ç. (2018). Amerikan Board ve Misyoner Corinna Shattuck'ın Urfa Faaliyetleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(14), s. 84-119.
- GÜLER, S. E. (2014). Gezgin Papaz George Percy Badger'in Notlarında Urfa. *ŞURKAV Şanlıurfa Dergisi*, 7, (20), s. 44-50.
- GÜLER, S. E. (1990). *Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi*. Şanlıurfa : ŞURKAV Yayınları.
- GÜVEN, S. Z. (2018). *American Foreign Missions to the Armenians of the Ottoman Empire: Fashioning the Model of Educated Christian Womanhood in the East in the Second Half of the Nineteenth Century* (Unpublished Doctoral Thesis). Bilkent Üniversitesi.
- HANİLÇE, M. (2018). 1842 Sonbaharında Tokat - İngiliz Misyoner George Percy Badger'in Gözünden. İçinde, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İلمي ve Kültürel Hayat Sempozyumu (18-20 Eki 2018) Bildirileri*, C. 2, s. 410-425.
- KILIÇ, S. (1997). Ermeni Propagandaları ve Alman İmparatorluğu'nun Ermeni Politikası Alman Arşiv Belgeleri Açısından 1917-1918. *Atatürk Yolu Dergisi*, 5(19), s. 265-291.
- NIEBUHR, C. (1778). *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern 1-11* [Arabistan ve Civarında Bulunan Diğer Ülkeler Seyahatnamesi]. Kopenhagen : Möller Pub.
- NIEBUHR, Carsten. E.T. : 29.04.2022, <https://geboren.am/person/carsten-niebuhr>

- OKUTAN, V. (1987). İstiklal Savaşı Gazisi ve Urfa Kurtuluş Savaşı'nın Kahramanlarından Ahmet Hamdi Mesçi ile Söyleşi (11Nisan1987). *ŞURKAV Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 12, (36), s. 15-16.
- ÖZŞAVLI, H. (2913). *Urfa Ermenileri*. Ankara : Gazi Kitabevi.
- PETERMANN, Julius Heinrich E.T. : 12.04.2022,
<https://www.isaran.ru/?q=ru/person&guid=67AE0986-205C-56B7-9274-B48E838D26B0>
- Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*. E.T. :22.04.2022,
<https://www.die-andere-bibliothek.de/Foliobaende/Reisebeschreibung-nach-Arabien-und-andern-umliegendenLaendern:750.html#:~:text=%22Niebuhrs%20%22Reisebeschreibung%20nach%20Arabien%20und,er%20von%20neugierigen%20Frauen%20best%C3%BCrmt>
- SMYTH, Sir Warington Wilkinson E.T. : 12.04.2022,
<https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw115442/Sir-Warington-Wilkinson-Smyth>
- SMYTH, W. W. (1854). *A Year With The Turks Or Sketches Of Travel In The European And Asiatic Dominions of The Sultan*. Redfield : John W. Parker And Son West Strand Pub.
- SOANE, E. B. (1913). *To Mesopotamia and Kurdistan in disguise: with historical notices of the Kurdish tribes and the Chaldeans of Kurdistan*. Small, Boston : Maynard and Company Pub.
- TEKİN, A. S. (2020). James Silk Buckingham'ın Gözünden XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Güney Vilayetleri (Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri ve Bağdat). *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, (4), s. 117-155.
- TEKİNSOY, Y. E. (2020). İngiliz Jeolog Warington Wilkinson Smyth'in Gözünden 1842 Yazında Tokat. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6, (4), s. 1518-1536.
- ÜNER, M. E. (2017). *Urfa Gümrük Defterleri : Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- YÜCEL, İ. (2011). Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi Ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, (14), s. 65-86.
- WHEELER, E. P. (1922). American Missionaries in Turkey. *Current History* (1916-1940), 17(2), s. 300-302.